

1.04 Strokovni članek

UDK 728.8:719(497.4)

Prejeto: 25. 9. 2012

Gojko Zupan

mag., dipl. umetnostni zgodovinar, Direktorat za kulturno dediščino MIZKŠ, Metelkova 4, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: gojko.zupan@gov.si

Gradovi kot duhovna dediščina Slovenije v 20. stoletju. Med dokumenti in zidovi

IZVLEČEK

Gradovi in dvorci so imeli v Sloveniji v 20. stoletju specifično usodo, posebej med drugo svetovno vojno in po njej. Prvim rušenjem med prvo svetovno vojno so sledile spremembe lastništva in selitve posestnikov. Tragična so bila intenzivna podiranja in ropanja med drugo svetovno vojno in desetletje po njej. Lupine velikih objektov so uporabljali za različne namene, ki so gradove in njihov simbolni pomen degradirali; spomin je bledel, nova realnost je bila obrobna. V drugi polovici stoletja so stavbam, ki so ostale, postopoma iskali nove funkcije ter jih večinoma šablonsko urejali za kulturo in turizem. Vzporedno se je spreminjala osveščenost javnosti, kar je zasluga raziskav in pisanj, ki so jih pionirsko začeli konservatorji. Pridružili so se jim znanstveniki, zlasti umetnostni zgodovinarji in zgodovinarji. Sistematično urejanje lastništva v novi državi in načrtno prenavljanje na podlagi pripravljenih dokumentacij prepočasni kaže pozitivne rezultate, ker so fizično dotrajani in duhovno zapostavljeni objekti in posestva še poligon vandalizmov in grobih izkoriščanj.

KLJUČNE BESEDE

gradovi, dvorci, Slovenija, 20. stoletje, konservatorstvo, raziskave gradov

ABSTRACT

CASTLES AS SLOVENIA'S SPIRITUAL HERITAGE IN THE 20TH CENTURY. BETWEEN WALLS AND DOCUMENTS

Castles and mansions in Slovenia suffered a specific fate in the 20th century, especially during and after the Second World War. The first wave of destruction in the First World War was followed by ownership changes and owners' resettlements. Razing and pillaging, most intense during the Second World War and a decade afterwards, were a tragedy. The shells of large buildings were used for various purposes that degraded castles and their symbolic significance. Memory faded and new reality became marginality. In the second half of the 20th century buildings that remained standing were gradually assigned new functions and most often subject to cliché arrangements for the purposes of cultural and tourism activities. On the other hand, public awareness was growing, largely owing to pioneer research and writings produced by conservators, later joined by scholars, especially art historians and historians. Systematic regulation of property in the new state and planned restoration on the basis of prepared documentation is too slow in leading to positive results, since on top of it all, the physically worn and spiritually neglected buildings and estates also serve as the breeding ground for vandalism and cruel exploitation.

KEY WORDS

castles, mansions, Slovenia, 20th century, conservation, castle research

Kaj so gradovi danes? Za sedanjost rabo lahko parafraziramo Cankarjevo znano anekdoto o razgledu z Ljubljanskega gradu, zapisano že pred začetkom 20. stoletja: »Sel sem na Ljubljanski grad, da bi videl razgled. Ko sem prišel na vrh, sem videl spodaj samo meglo, drugega nič.«¹ Gradovi so duhovna kategorija našega spomina, ne moremo se več izgovarjati, da ne vidimo nič ali da vidi vsak samo svojo zgodbo, svojo raziskavo, svoj ozek interes. Gradovi so kompleksna sinteza materializirane zgodovine, spominov in zgodb, ki so ilustracija našega odnosa do njih. Zato je nujno razumeti širši kontekst, od zakonodaje do ljudi, ki se in so se z gradovi ukvarjali neposredno. Umanjka nam znanja za natančne tehnične analize² in za anonimne upravljavce, ljudi, ki skrbijo za manjša popravila, čiščenja, redno vzdrževanje ali varovanje. Včasih je njihov delež pri ohranjanju dediščine učinkovitejši kakor samozadostna pisanja.

Grad je bil nekoč utrjena fevdalna postojanka, bivališče imenitnika ali njegovega zastopnika. Običajno so bili gradovi postavljeni na naravno ali umetno zavarovani legi. Postavljali so jih blizu glavnih poti, na razglednih točkah, sredi posestev in mest. To je ena redkih kvalit, ki jih imajo ti objekti še v novem tisočletju. Premalo poudarjamo, da so bili naši gradovi bolj sedeži velikih kmetijskih posestev kakor samostojne utrdbe z vojaštvom.³ Še več, bili so pomembni simboli prostora in časa: vzorčne gradnje, kjer so se s skrivnostmi zidave seznanjali vsi. Bili so ideal življenja za podložnike. Bili so gostišča za popotnike, kakršen je bil Paolo Santonino, ko je kot oglejski kancler med letoma 1485 in 1487 trikrat potoval po naši deželi. Gradovi kot kompleksi objektov, skupaj z vsemi pomožnimi stavbami, so imeli vedno večplastno funkcijo. Na posameznih strokovnih posvetih je premalo obravnavano součinkovanje elementov, čeprav smo v Sloveniji imeli leta 2011 v nekaj mesecih kar tri strokovne posvete s podobno tematiko.⁴ Pri plastenju, razlagah in izjemnih raziskavah mlajših raziskovalcev pogosto zahajamo v zanimive podrobnosti iz preteklosti, zanemarjamo pa celote in realne, sedanje namembnosti gradov. Kako in zlasti zakaj so se razvijali v dvorce in za nove izzive?

V petih stoletjih po Santoninovih obiskih je večina gradov izgubila primarne funkcije. Obrambnih nalog ni več, vzorci gradnje in bivanja imajo razpadle stene, so brez vodovodov, elektrike in centralnega ogrevanja. Gradovi so bili realna in sim-

bolna nadgradnja fevdalnega gospodarstva, povezanega s kmetovanjem, trgovanjem, upravo in kasneje z industrializacijo (suknarstvo: Selo, Fužine; lesna industrija: Soteska, Snežnik; livarna Dvor ...). Zgradbe, ki jih ni več mogla preživeti zemljiška renta ali drugi dohodki iz kmetovanja, so propadle, bile zapuščene ali predelane. Edina konstanta je vsa stoletja ostalo nenehno spreminjanje ter prilagajanje funkcij in oblik; na to je opozarjal že Valvasor, v našem stoletju pa skoraj vsi konservatorji. Iz kmetijske in industrijske družbe⁵ prestopamo v postindustrijsko. V Sloveniji je samo še 2,5 odstotka družbenega bruto proizvoda ustvarjenega v primarnem sektorju, več kot 90 odstotkov pa v terciarnih dejavnostih, kamor sodijo gradovi kot del kulture, upravne, socialne in turistične infrastrukture. Lahko bi bili izziv za gospodarstvo, primerjalna prednost pri iskanju kulturne raznovrstnosti, za razvoj regij. Na bivšem Ministrstvu za kulturo smo leta 2010 pripravili analizo priložnosti; v turistično strategijo je bilo sprejetih samo nekaj neobvezujočih izhodišč.

Tabela vlaganj RS v posamezen grad v lasti države (Ministrstva za kulturo) od leta 1995 do 2011; INDOK center DKD. Kjer so dodana območja gradu, je država vlagala še v parke ali pristave ob sami grajski stavbi. Gamberk je bil izločen iz lastninjenja države. Betnavo in Vodriž so denacionalizirali. Vsota je na prvi pogled velika. Posplošeno pa je vsak Slovenec za prenovo gradov v zadnjih 16 letih prispeval skupaj 13 € ali 6,8 centa na mesec.

¹ Ivan Cankar je šolsko nalogo pisal pri profesorju F. Levcu na Ljubljanski Realki.

² Pomen dela statikov Stojana Ribnikarja in Mirana Ježovnika ter risarja Iva Gričarja ni ovrednoten.

³ Drugačno namembnost je imel npr. grad Idrija, ki je bil predvsem skladišče za živo srebro in cinober.

⁴ Filozofska fakulteta, Ljubljana; Društvo za ožvitev gradu Borj; ZRC SAZU.

⁵ Prehod fevdalizma v industrijsko družbo so prikazali na razstavi v Narodnem muzeju: Kos, Žargi, *Gradovi minevajo, fabrike nastajajo*, 1992.

Sami sebe smo v zadnjih petih desetletjih prepričali, da spadajo gradovi, ki so registrirana kulturna dediščina, bolj ali manj v okrilje kulture, ki naj bi jo financirali iz občinskih in državne blagajne. Zato smo leta 1999 več deset gradov podržavili. Preostali so večinoma v lasti različno velikih lokalnih skupnosti. V krizi zadnjih let ter ob prevrednotenju vseh vrednot in prioritete financiranja, brez ustreznih davčnih olajšav, postajajo gradovi ponovno žrtev časa, razmer in ljudi. Za redno vzdrževanje gradov v svoji lasti je država za leto 2012 namenila neposredno samo dobrih 400.000 €. To je pogosto premalo že za tekoče stroške, če ni visokih računov za kurjavo. Zato celo osrednji muzeji pozimi zapirajo oddelke, ki so brez kurjave, kakor zbirke Tehniškega muzeja v Bistri. Nekaj več je denarja za prenavo, vendar je tudi to premalo, če vemo, da celostna prenova posameznega grajskega objekta stane okoli 5 milijonov €, lahko tudi več – odvisno od velikosti, dotrajanosti in nove namembnosti.

Za počasnost pogosto krivimo politiko; ta je mačehovska ne glede na naziv države in politično prepričanje vlade, ki ima sedež v Ljubljani. Več kot sto let že bolj ali manj kontinuirano prenavljamo grad v naši prestolnici. Na njem so se zvrstili različni znani arhitekti, od Jožeta Plečnika, Borisa Kobeta in Eda Mihevcva do sodelavcev in sorodnikov Edvarda Ravnikarja. Biro Ambient več kot 44 let restavrira, konstruira in dopolnjuje Ljubljanski grad. Kmalu bomo začeli prenavo prenove. Rezultat ni najlepša slika naše organiziranosti, ambicij, skromnega vpliva konservatorjev na arhitekto, oblikovalce in menedžerje. Izjemni detajli, nova vzpenjača, množica funkcij in odlična lokacija niso recept za končni uspeh. Fužine ali Cekinov grad smo v istem mestu prenavili hitreje in bolje.

Večji problem postaja odlaganje problematike, restavriranja gradov za bodoče čase; posamezna področja kulture takšno mantra poslušajo že vsaj sedem desetletij. Vsako desetletje čakanja in zemarjanja pomeni več problemov in večje stroške; ker so zgradbe vedno bolj dotrajane, nekaterih ne bo več mogoče ohraniti. Zato se pojavljajo različni preroki, civilna združenja, entuziasti in mešetarji. Nekateri dobronamerno in prostovoljno popravljajo kakšno od razvalin, kot na primer Žovnek. Spoštovanja vredna prostovoljska energija lahko hitro prerese v nesmiselno betoniranje in uničevanje starih substanc; prenova nekaterih cerkva poteka na podoben način. Posamezniki ali društva trdijo, da bi lahko oživljali ta ali oni grad,⁶ ko pa bi se morali prijaviti na razpis, nimajo denarja niti za elektriko in ogrevanje. V Sloveniji ni gradu, ki bi ga uspešno prenavili in oživili, če niso potrpežljivo sodelovali vsaj štirje stebri vsake prenove: država, občina, stroka in

uporabnik z ustrežno namembnostjo. Profesionalnost in entuziazem vseh sta pri tem nujna, če sledita osnovnemu cilju, ohranjanju substance in postopni nadgradnji zidov, funkcij in znanja.

Z vzorčno prenovo, tako s statično sanacijo kot restavriranjem opreme, gradu Snežnik so strokovnjaki iz Slovenije v prvem desetletju novega tisočletja dokazali, da znajo in zmorejo v kratkem času in ceneje kot v primerljivih zahodnih državah rešiti najbolj kompleksne konservatorsko-restavratorske naloge.⁷ Grad Snežnik je bil tudi objekt, ki je bil prvi z natančnimi predhodnimi raziskavami predstavljen v posebni številki revije *Kronika*. Te raziskave so, podobno kakor pri gorenjskem dvorcu Strmol, pomagale pri načrtovanju prenove. Z novo zakonodajo so leta 2009 vpeljali še konservatorske načrte in s tem postavili dolgoročne temelje enotnega dokumentiranja. Če pa, in to se zgodi skoraj vedno, zataji ekonomska nadgradnja z investitorji, ni plačano redno vzdrževanje in manjka ustrezen marketing, ostajamo na pol poti in pri nadaljnjem parcialnem reševanju, bolje, gašenju sprotnih problemov.

Dobro organizirana prenova je cenejša kot novogradnja podobne kakovosti, posebej, če pri gradovih upoštevamo njihovo lego in kulturno vrednost, ki ju je mogoče tržiti, ne da bi degradirali originalno substanco. Razlike pa obstajajo. Na eni strani izvajalci zahtevajo najboljše materiale in razmere, natančne predhodne raziskave in dosežejo vse, celo oskrbo gradbišč s helikopterji.⁸ Drugje ni denarja za nekaj vreč cementa ali ducat strešnikov. Redne kraje znotraj gradov, gradbišč ali njihovih parkovnih območij,⁹ celo stavbnega pohištva in drugih elementov, npr. bakrenih žic, cementa, klesanih členov in vsega, kar ni že zabetonirano ali posebej zaščiteno z varnostniki, so pogoste.¹⁰ Uničevanje žlebov in streh Viltuša, požari v Betnavi in razbijanje oken na Borlu niso naključni vandalizmi, so ogledalo splošnega odnosa do materialne in duhovne dediščine. Desetletja, ko so bila grajska posestva, zidovi in vrtovi last vsakogar, so pustila posledice.

⁶ Vzorec se je ponavljal v Polhovem Gradcu, Negovi, Turnišču, Viltušu, na Borlu, Turjaku in drugje.

⁷ Prenova je bila načrtovana od leta 2004 naprej, zaključili so jo leta 2008. Stala je nekaj več kot 3 milijone €. Večino sredstev smo pridobili od EU. Odgovorna konservatorica je bila Damjana Pečnik, arhitekt pa Aleš Hafner.

⁸ Helikopterske prevoze so organizirali za prenoše materiala na Kozlovem robu. Izvajalci so nekaj podobnega želeli pri Pišecah, kjer do vrat gradu vodi spodobna pot.

⁹ Iz parkov so izginjali les, drevje, cvetje in pušpanove živice, kiparsko okrasje ter elementi ograj in klopi, celo vodo za zalivanje so iz »državnih« cevi preusmerjali na zasebne vrtičke.

¹⁰ Med prenovo gradu Rajhenburg pri Brestanici (2009–2011) so pokradli vse razpeljane električne napeljave; v gradu Grad so morali med deli zazidati pritličje, da so preprečili kraje gradbenega materiala.

Žovnek, razvaline pomembnega gradu, kjer energija prostovoljcev prehiteva izhodišča spomeniškovarstvenih služb (foto: Gojko Zupan, 2011).

Idrija, grajsko poslopje; iz simbola rudnika preurejeno v muzej in glasbeno šolo, jedro varovanja tehnične dediščine, ki je na listi UNESCO (fototeka INDOK centra DKD MIZKŠ, 2010).

Slovenija v 20. stoletju nima nobenega pravega gradu, čeprav besedo grad vsi uporabljamo za nekdanje srednjeveške trdnjave, ki so spremenjene v dva hotela,¹¹ več kot štiri desetine muzejev,¹² v bolnišnice, domove za ostarele, tudi v umobolnice, konjušnice, skladišča ali kamnolome. Isti izraz posplošeno velja za dvorce, samostane¹³ in celo za večje stanovanjske hiše. Na enak način ga uporabljamo v tem članku.

Problem naših gradov ni (samo) neuskkljena terminologija, ki jo je v svojem prispevku na lanskem posvetu omenjal in razložil dr. Igor Sapač.¹⁴ Stanje kaže naš večplasten odnos do gradov, ko gradimo gradove v oblakih, ne da bi preverili temelje in načrtno zlagali kamen na kamen. Ohranjene imamo zelo povedne originalne zidove nekdanjih gradov, ponekod tudi stanovanjske ali gospodarske sklope z njihovimi tlorisi, tehničnimi posebnostmi in materiali. Z njimi se ukvarjajo redki konservatorji ter nekaj entuziastičnih arhitektov in zgodovinarjev. Ti so spremljali stanje gradov vsaj v treh obdobjih obravnavanega stoletja: najprej med prvo svetovno vojno in po njej, ko država SHS ali Kraljevina Jugoslavija ni bila naklonjena graščakom in so se družine, pogosto skupaj z lastnino, grajsko opremo in arhivi, selile iz nje. Odpeljali so vagone slik, arhivov, knjig in pohištva. Znanih je več kot 40 zapisnikov o razprodajah inventarjev. Lastniki so sami zavestno uničevali objekte (Branek, Legen, Žužemberk), da bi plačevali manjše davke – o tem je natančno pisal Ivan Komelj.¹⁵ Lastnik je hotel podreti grad Borl, a je konservatorju Stelētu s pomočjo oblasti v Mariboru uspelo to preprečiti. Sam je tedaj v Dravski banovini, brez Primorske, naštel več kot 170 pomembnih gradov. Nekateri so obstali samo zaradi svoje trdne zidave in kratkega

veka Kraljevine Jugoslavije, ki je obstajala samo dobrih 20 let. Če je lastnik zašel v težave, npr. Kenda na Bledu, je šel grad brez milosti na dražbo in postal last banovine.¹⁶ Zanimarjeno Brdo pri Kranju je odkupil knez Pavle Karadoržević. Novo Celje so preuredili v umobolnico, kar je bilo za duševno bolne usodno, saj so jih Nemci ob začetku druge svetovne vojne odpeljali in usmrtili. V kraljevini niso imeli niti zakona, ki bi ščitil kulturno dediščino. Strokovnjaki so se zanašali na gozdarski zakon, davčne zahteve in izhodišča Centralne komisije rajne Avstrije.¹⁷

Sledilo je kritično obdobje druge svetovne vojne in desetletja po njej, ko so grajske stavbe doživele največji pogrom, ki je pomenil stopnjevanje odnosa iz časa med obema vojnama. Zanj so bile krive vse vojskujoče strani. Zakonodajajo za zaščito dediščine smo dobili že med vojno¹⁸ in takoj po njej, vendar je bilo njeno upoštevanje v drugem planu. Prevladovala je negativna slika gradov in graščakov. Tretje obdobje je zajelo počasen vzpon zavesti, da so gradovi naši ter da so nezamenljiv del zgodovine in ustvarjalnosti. Počasi smo prišli do več znanja o gradovih in prenovi. Večja naklonjenost srednjeveškim zgradbam in posledična skrb zanje segata od sredine petdesetih let do konca stoletja. Izrazit porast javne pozornosti za problematiko je mogoče dokumentirati od osemdesetih let naprej. Velik korak naprej je bila organizacija nekaj mrežnih povezav, posebej koncertov v gradovih in drugih objektih kulturne dediščine. Vpliv projektov, kot sta IMAGO Slovenije in zlasti SEVIQC Brežice, je dolgoročen in izjemno pozitiven. Upamo, da bo podobna spodbuda uvrstitev Idrije na listo seznam UNESCO, saj je tako na tem seznamu tudi prva ohranjena slovenska grajska stavba Gewerkenegg.

Natančni so viri in vedno bolj obširna strokovna literatura, ki obravnava nekdanje lastnike gradov.¹⁹ Skrbno jim sledimo do druge svetovne vojne, zatem pa ne, čeprav zgodovinskih dogajanj ni konec. Znotraj posplošene družbene lastnine se je izgubil odnos do pomembnosti beleženja lastniškega stanja. Redkokdo je vodil lastniške popise, manjkajo natančni arhivi posegov v gradove. Tega ni spremenila niti nova država niti še vedno nedokončana denacionalizacija. Za gradove so redki ljudje ali podjetja in občine skrbeli kot osveščeni lastniki. Do

11 Otočec in Mokrice. Hotel grad Podvin so predelali, v Preddvoru je v grajski stavbi skladišče. Protokolarni gradovi v lasti države imajo le nekaj prenočišč (Brdo, Jablje, Strmol).

12 Med njimi so: **Begunje** (Kacenštajn); Beltinci; Betnava, **Bistra (samostan)**; **Bled**; Bogenšperk; Brestanica; Brežice; Celje; Knežji dvorec, Spodnji grad; Dobrovo; Idrija; Jesenice; Kosova in Ruardova graščina; Kamnik Zaprice; **Kostanjevica na Krki**; Kranj Khislstain; Kromberk; Lendava; **Lipica Graščina**; Ljubljana: Grad, Tivolski dvorec, **Cekinov grad**, **Fužine**; Maribor; Metlika; Murska Sobota; Ormož; Podsreda; **Polhov Gradec**; **Predjama**; Prem; **Ptuj Grad**; Radovljica; Ravne na Koroškem; Sevnica; **Slovenska Bistrica**; Štanjel; Tolmin (Coroninijeva graščina); Velenje; Velika Nedelja; Vrbovec (Nazarje). Krepko so označeni objekti v lasti države.

13 Domačini celoten kompleks samostana Kostanjevica imenujejo preprosto Grad.

14 Sapač je vodilni slovenski kastelolog, ki je štafetno palico prevzel od dr. Stoparja. Za Stoparjem, ki je opisal vse znane grajske stavbe na Štajerskem, Gorenjskem in Dolenjskem z Belo krajino, je nadaljeval z opisi v osrednji Sloveniji in na Primorskem. Prva knjiga tega izjemnega topografskega opusa je izšla leta 1990, zadnja leta 2011. Podobne topografije nimajo niti večje države.

15 Komelj, Grad kot spomeniškovarstveni problem med obema vojnama. *VS*, XXV, str. 13.

16 Občina Bled ni bila nikoli lastnica tega gradu, čeprav včasih zavajajo s podatki.

17 Central-Commission für Denkmalpflege; Prvega profesionalnega konservatorja za Kranjsko, Franceta Stelèta, so imenovali leta 1913.

18 Odlok Predsedstva SNOS o zaščiti knjižnic, arhivov in kulturnih spomenikov, *Slovenski poročevalec*, osvobodeno ozemlje, 27. januar 1945. Odlok o zaščiti in čuvanju kulturnih spomenikov in starin, *Ur. l. DfJ* z dne 6. marca 1945, št. 10.

19 Značilna je obravnava arhivskih virov: Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*.

danes ni celostno ovrednotena vloga konservatorjev, na čelu s Francetom Stelêtom, ki je že oktobra 1945 poročal o stanju in ogroženosti gradov. Naštel je objekte, ki so večinoma ostali v ožjem izboru najpomembnejših ali najbolj ogroženih.²⁰ Posvečali so se jim njegovi učenci: Marijan Zadnikar, izjemen poznavalec Ivan Komelj, Nace Šumi in kastelolog Ivan Stopar.²¹ Ni nepomembno, da se je načrtna skrb za gradove bistveno povečala po letu 1955, ko so v Sloveniji razširili mrežo regionalnih zavodov za varstvo kulturne in naravne dediščine. Ljubljani in Mariboru so sledili Celje, Kranj, Piran in Nova Gorica, z nekaj zamika še Novo mesto. Statistična analiza bi potrdila, da so bili prav strokovnjaki na terenu tisti, ki so korak za korakom osvetovali javnost, politiko in tudi stroko. Za vsakim naštetim imenom je več let raziskav, prepričevanj odločevalcev, iskanje denarja.²² Podobno se je izkazala Plečnikova arhitekturna šola, ki je poznala zlasti simbolni pomen Plečnikovih posegov na Hradčanih v Pragi. V Ljubljani je učiteljeva smela razmišljanja ob prezentiranih Šancah (1933–1935) ustavila vojna, zatem pa je bil grad podrejen prevelikim ambicijam mesta in arhitektov, delno tudi odgovornih konservatorjk. Izhodišča Carla Scarpe so bila v začetku dobrodošla, vendar so se po petih desetletjih

spremenila v karikaturu. Do danes veljavna izhodišča prenov, žal tudi vedno iste vsebinske poudarke, je prvi zaokrožil Anton Bitenc (Bled, Begunje, Podvin, kasneje Zemono). Blejski grad je kot eden slovenskih simbolov bil in ostal zgled sobivanja muzejske nadgradnje in gostinske ponudbe. Kljub nekaterim avtorskim ureditvam stolpov, dvorišč, stopnišč in podrobnosti, ki niso povsem konservatorske, je grad ohranil svojo prostorsko vlogo in dobil atraktivne vsebine za obiskovalce. V istem obdobju se je s problemi konservatorstva ukvarjal Marjan Mušič, eden redkih arhitektov, ki je svoje znanje prenavljanja prenašal tudi v tujino. Za Bitencem so arhitektke iste šole prenavljale gradove vso drugo polovico 20. stoletja – Staša Blažič,²³ Nataša Štupar Šumi²⁴ in Špelka Valentinčič Jurkovič²⁵ so bile med najbolj izpostavljenimi. Pomagali so jim kolegi iste šole, ki so se pogosto ukvarjali tudi z vodenjem institucij, na primer Boris Kobe in Vlasto Kopač. Desetletje za njimi se je z gradovi začel ukvarjati dr. Peter Fister. Vzgojil je mlajše kolege, ki so še aktivni. S svojo pripravljenostjo za sodelovanje in samozavestnimi avtorskimi dopolnitvami izstopajo Andrej Kemr (Laško), Jurij Kobe (Cekinov grad) in Maruša Zorec (Ravne). V strokovni literaturi, posebej v *Varstvu spomenikov*, je veliko poročil o teh delih. Nekaj ključnih razmišljanj je izšlo leta 1983, po posvetu o gradovih v Celju. Ob dr. Ivanu Stoparju in dr. Igorju Sapaču je o prenovah gradov in različnih pristopih v zadnjem desetletju leta 2005 v svojem magistrskem delu več pisal mag. Andrej Doblehar.²⁶

Posamezne celostne in inovativne preнове so bile zabeležene v arhitekturnih revijah, kjer pohvalijo arhitekto in oblikovalce, na konservatorje pa praviloma pozabijo.²⁷ Ker imajo znotraj zavodov konservatorji arheologi kopico operativnih nalog, se pri posameznih posegih v gradove še dogaja, da so njihove zidane strukture premalo raziskane ali prehitro zabetonirane in ometane. Sledili so jim arheologi, najprej leta 1954 v Škofji Loki (Krancelj), zatem Tatjana Bregant okoli leta 1973 v Celju in vzporedno Marijan Slabe v Ljubljani. Mlajše generacije so razvile arheologijo srednjega veka v po-

²⁰ Imenovani gradovi so bili: Križ, Zalog in Vurberk, Boštanj, Bokalce in Slovenska Bistrica; Begunje, Bizeljsko, Borl, Brestanica (Rajhenburg), Brežice, Dornava, Gracarjev turn, Hmeljnik, Hrastovec, Negova, Pišece, Ptuj, Sevnica, Stari grad pri Novem mestu, Štatenberk in Turjak. Manjkajo gradovi na Primorskem. Komelj, Grad kot spomeniškovarstveni problem med obema vojnama. *VS, XXV*, str. 25.

²¹ Pionirska je njegova knjiga *Razvoj grajske arhitekture na Štajerskem*. Izšla je kot predelana disertacija. Pred njo je Stopar napisal ducat monografskih knjižic o gradovih, za njo pa desetine člankov in knjig, vključno s prvim delom topografske zbirke, ki jo je zaključil Igor Sapač.

²² Anka Aškerc: Celje, Novo Celje, Strmol; Alenka Horvat: Slovenska Bistrica, Maribor, Polskava, Viltuš, Ormož, Oplovnica, Graslov stolp v Slovenski Bistrici; Dušan Kramberger: Celje, Ljubljana, Gamberk, Podsreda; Marinka Dražumerič (gradovi Bele krajine, zlasti Metlika in Črnomelj); Marlena Habjanič: Grad na Goričkem, Ptuj, Turnišče; Jovo Grobovšek: Grm, Otočec; Mojca Kos Arh: Kodeljevo, Fužine, Turjak; Andrej Malgaj: Celje, Knežji dvorec, Slovenske Konjice; Tomaž Golob: Grm, Pišece, Žužemberk, Brežice, Bizeljsko; Nika Leben: gradovi na Gorenjskem, zlasti Bled, Drnča, Khislštajn, Tuštanj, Brdo pri Lukovici, Radovljica; Svetlana Kurelac: Ravne, Fala, Radlje, Vodriž; Janez Mikuž: Borl, Dornava, Grad na Goričkem, Zavrč, Muretinci; Damjana Pečnik: Jablje, Snežnik, Negova, Strmol; Eva Sapač: Hompoš; Emil Smole: Branik (Rihemberk), Dobrovo, Štanjel, Kromberk, Kozlov rob; Ivan Stopar: Celje, Laško, Podsreda, Sevnica, Velenje; Neva Urek: gradovi v Pomurju, zlasti Lendava, Negova, Gornja Radgona; Andreja Volavšek: Betnava, Murska Sobota, Slovenska Bistrica, Velika Nedelja, Slivnica, Cmurek, Hrastovec; Gojko Zupan: Cekinov grad, Lipica; Alenka Železnik: Kostanjevica, Polhov Gradec, Brestanica (Rajhenburg), Višnja Gora. Naštet je le izbor akcij in konservatorjev. Prenove gradov so timske naloge, kjer sodelujejo ekipe strokovnjakov Restavratorskega centra (arhitekti: Jernej Hudolin, Mateja Kavčič, Matej Zupančič, Boris Dejanovič) ali zasebna podjetja.

²³ Bogenšperk, Fužine, Kodeljevo.

²⁴ Šumijeva je delovala na Primorskem, v Štanjelu, na Rihemberku, v Planini, na Dobrovem, v Vogrskem; svoje raziskave je zaključila z doktorsko disertacijo leta 1996.

²⁵ Kostanjevica, Otočec, Goričane, Kostel, Štari grad, Turjak in drugi.

²⁶ Doblehar, *Spomeniškovarstveni pristopi obnove gradov na Slovenskem*. Predstavitev njegove raziskave je leta 2007 izšla tudi v strokovni reviji *Varstvo spomenikov* (VS). Revija, ki izhaja že od leta 1948, je objavila vrsto poročil o posegih na posameznih gradovih in razprave posameznih strokovnjakov. Vseh člankov je preveč, da bi jih citirali na tem mestu; VS je najbolj objektivni vir o posegih v dediščino pri nas.

²⁷ Grad Laško, Cekinov grad v Ljubljani, Dvorec Ravne na Koroškem, Dvorec Strmol, Grad Brestanica.

Konec dvorca Draškovec pri Šentjerneju so napovedali tudi časopisi.

sebno disciplino in ob celostnih raziskavah v Ljubljani,²⁸ Kamniku²⁹ in na drugih lokacijah so postali specialisti, primerljivi z najboljšimi raziskovalci srednjega veka v Evropi.

V arhivih so številne listine, ki pričajo o gradovih, ljudeh, ki so živeli v njih, in njihovih lastnikih. Pogosto se pri obravnavi gradov najbolj zanašamo na pisne vire, čeprav vemo, da je že temeljna listina, ki je oblikovala hierarhijo srednjega veka, ponaredek. Konstantinova darovnica ima in je imela nekaj podobno verodostojno pisanih nasledkov, iz katerih sestavljamo subjektiven mozaik preteklosti. Redko pretehtamo verodostojnost pisarja, vplive tistih, ki so narekovali listine, in njihov kontekst. Na drugi strani podcenjujemo literarne vire, v katerih pesniki in pisatelji dodajajo lastno domišljijo in umetelne oblike. Upoštevat bi jih morali vsaj kot vplivno sekundarno podlago, na kateri večinoma podzavestno gradimo svoj odnos do nematerialne in materialne kulturne dediščine. Ne moremo trditi, da so bili France Prešeren, Ivan Cankar ali Ivan Tavčar krivci za naš neprimeren odnos do gradov v

20. stoletju. Verjetno pa so vplivali na naš način dojemanja grajskih zidov. Prešeren je bil kritičen do graščaka s Fužin (Glosa), čeprav je z Andrejem Smoletom popival na dvorcu Prežek; Ivan Cankar, zaprt na Ljubljanskem gradu, ni maral ne gradu ne razgleda z griča. Ivan Tavčar je bil z opisi temnih škofjeloških ječ romantičen, vendar strašljiv; Anton Aškerc je uporne kmete predstavil bolj prijazno kot gosposko. Zgodovinarji si danes prizadevajo dokazati, da niso bili vsi graščaki tujerodni in da niso vsi samo izkoriščali tlačanov, kakor so nas pogosto poenostavljeno poučevale učiteljice ali opisovalci turističnih znamenitosti. Ni slučaj, da je knjiga Pavla Merkùja o dopisovanju dveh plemkinj v slovenščini izšla prav leta 1980. To je bilo obdobje, ko sta knjige o prenovi pisala Nace Šumi in Peter Fister, organizirani so bili prvi večji znanstveni posveti o prenovah gradov; temu so sledile televizijske serije.

Pred tem, vse od konca prve svetovne vojne, smo bili iz knjig, gledališč in učbenikov seznanjeni s krutimi Celjskimi, ki so zadavili svojo ženo Elizabeto ali utopili snaho Veroniko. Prepevali smo pesmi puntarjev in hodili na ekskurzije v Stubico, nedaleč od Kumrovca, kjer smo poveljevali pogum Gubca in bili ogorčeni nad ravnanjem Ferenc Tahija. Vse je bila daljna reakcija na nemško, nem-

²⁸ Raziskave Mestnega muzeja pod vodstvom Martina Horvata.

²⁹ Raziskave Milana Sagadina in njegovih sodelavcev.

škutarsko ali italijansko podcenjevanje slovenstva ter na demonstracije šolarjev, ki so nasprotovali spominski plošči pesniku Anastaziju Grünu, grofu Auerspergu.³⁰ Nič kaj prijazno ni graščakov opisoval niti Josip Jurčič, čeprav je bil reden gost pri prijatelju, graščaku Janku Kersniku. Poudarjeno mračno plat »graščakov« ali vsaj njihove usode nam v nagrženem romanu *To noč sem jo videl* predstavlja Drago Jančar, ko opisuje usodo Ksenije Hribar. Zlobnost nekdanjih graščakov so mediji in celo posamezni znanstveniki prenesli na revolucionarje in nekulturen povojni odnos do gradov, vključno z vsemi spodrsljaji sedanosti. Literarnost premaguje objektivnost, npr. v sedanjem poveličevanju pomena zmage pri Sisku leta 1593, in potrjuje, da so gradovi in zgodbe okoli njih ter odnos nas in naših dedov do njih živa dediščina, vredna posebne obravnave.

V tridesetih letih 20. stoletja je prve strokovne monografske predstavitve gradov napisal vsestranski France Stelè.³¹ V istem obdobju je svoje drame, ki niso bile prijazne do plemstva, pisal Bratko Kreft. V desetletju po drugi svetovni vojni knjig o gradovih pri nas ni pisal nihče. Zatem sta se samostojnih obravnav lotila Ivan Komelj in Cene Avguštin. Število avtorjev se je povečevalo. Največ knjig je podpisal Ivan Stopar. Do osemdesetih let so različne knjige izhajale vsako leto. Desetletje kasneje so bile raziskave, študije, diplomske naloge in knjige že številne. Značilno je, da je več kot polovica vseh publikacij o grajskih stavbah, njihovi usodi ali perspektivah izšla v zadnjem desetletju 20. in prvem desetletju 21. stoletja. Med študijami so posebej natančne obravnave zgodovinarjev, ki se ukvarjajo s srednjim vekom. Razširile so nam obzorja. S tiskanjem publikacij pa ne bomo rešili gradov, čeprav je treba omeniti, da so tudi omenjene številke revije *Kronika*, posvečene Snežniku, dvorcu Brdo, Strmolu na Gorenjskem in Tuštanju pri Moravčah, spodbudile ali vsaj olajšale prenovo obravnavanih objektov in njihove okolice, predvsem grajskih parkov, ki so največji pastorek naše kulturne dediščine.

Manj natančno kakor knjige in listine analiziramo urbanistične sheme: lokacije, poteke poti, vizualno hierarhijo ter poglede na gradove in iz njih. Slabo poznamo stare materiale in načine zidav,

kamnoseške znake, strukture in druge materialne ostanke. Gradovi Slovenije so v največji meri ohranili prav svojo urbanistično vlogo. Njihova lega ima simbolni pomen, še vedno je pred nami srednjeveška hierarhija, ki na vrh postavlja plemiča, niže cerkveno in mestno gosposko in še niže vojake ter kmete. V Sloveniji gradovi in njihovi nasledniki, dvorci, zaznamujejo vsa največja mesta, razen mediteranskega Kopra in Trbovelj. Če pogledamo samo prvo desetino mest, se v Ljubljani, Celju, Velenju, Gorici³² in Ptujju srečamo z gradom kot višinskim poudarkom. Tudi manjša mesta kot Škofja Loka, Kamnik ali Bled svoje srednjeveške silhete ne morejo skriti. Dvorce, praviloma spremenjeni v muzeje, pa so značilni še za Maribor, Mursko Soboto, Novo mesto, Radovljico in Slovensko Bistrico. Ker se mreža lokalnih muzejev racionalizira, za stroške vzdrževanja pa je vedno manj denarja, nad objekte lega senca negotovosti. Muzeji in za njimi druge kulturne ustanove so največji slovenski graščak v drugi polovici 20. stoletja.

Druga svetovna vojna je močno prizadela številne gradove in dvorce. Porušeni je bilo več postojank plemstva kot v kmečkih uporih in bistveno več kot cerkva. Okupatorji so nekatere velike objekte spremenili v kasarne, druge so utrdili. Po-

Detajl dvorca Slivnica pri Mariboru (foto: Igor Sapač).

³⁰ Anton Aleksander Auersperg (1806–1876) je bil lastnik Šrajbarskega turna. Grad je sedaj v državni lasti in čaka na prenovo. Grof je bil Prešernov prijatelj, vendar ob tem nemški politik, ki je močno podcenjeval Slovence in slovenski jezik. Bajje je trdil, da Homerjeve Iliade ni mogoče prevesti v slovenščino. Bil je med politik, ki so nasprotovali reformam, s katerimi bi leta 1866 dovolili uveljavitev slovenščine v šolah. Mnenje poslanca Šukljeta, objavljeno 2. 7. 1887 v *Novicah*: »Kot grajščaka se ga tudi še spominjajo, in gospoda moja, to ni naša krivda, da spomin ni prijeten; ni naša krivda, da nosi spomin veleposestnika grofa Antona Aleks. Auersperga drugačne poteze, kakor bi pričakovali od svobodomiselnega Anastazija Grüna.«

³¹ *Ljubljanski grad: slovenska akropola.*

³² Gorico obravnavam skupaj z Novo Gorico.

Skoraj izginuli dvorec Zduša pri Kamniku (foto: Igor Sapač) in propadajoči dvorec Podsmreka pri Višnji Gori (foto: Miha Preinfalk).

žgani, bombardirani ali minirani so bili pomembni srednjeveški gradovi Branik (Rihemberk), Gracarjev turn, Hmeljnik, Idrija, Klevevž, Mirna, Mokronog, Pobrežje, Turjak, Vurberk in Žužemberk.³³ Napad z letalskimi raketami na Žužemberk je zabeležen na eni najbolj atraktivnih fotografij vojne pri nas. Večina gradov zaradi poškodb nikoli več ni bila popravljena. Druge so uporabili za kamnolome. Največja izguba je bila prekinitev kontinuitete lastništva in katerihkoli funkcij, ki bi zagotavljale vsaj minimalno vzdrževanje objektov. Gradovi so bistveno bolj ogroženi kot katerikoli drug tip zgradb. Bolj ogrožen del naše dediščine so samo vrtovi in parki. Podobna senca vidi nad objekti, ki jih sodobno kmetijstvo pušča ob strani, nad kozolci.

Goreli so dvorci Ajdovščina, Boštanj, Brdo pri Lukovici, Dol pri Ljubljani, Križ, Rakovnik, Soteska in Zalog pri Moravčah, uničeni so bili samostan v Kostanjevici, del gornjegrajskega kompleksa škofovske rezidence ter več kot sto drugih podobnih gradov in graščin. Iz Stoparjevih in Šapačevih topografskih popisov si le počasi ustvarjamo sliko te tragične zgodbe. Požig nekaterih stavb je revolucionarna vojska upravičevala s tem, da bi se v njih lahko utrdili njeni nasprotniki, kar se je npr. na Žužemberku ali Turjaku tudi zgodilo. Kljub temu je z današnjega stališča požig Soteske, ki ga je naročil Boris Kidrič, najmanj nepotreben. Bil je del tedaj modnega uničevanja preteklih simbolov ter iskanja popularnosti med revnimi kmečkimi in delavskimi sloji.³⁴ Če vojna ni bila dovolj uničevalna, so pri nekaterih objektih podobno ravnali kasneje. Med vojno in po njej sta gorela Haasberk – Planina in Kočevje, minirali so Rihemberk. Vojaki različnih držav (Sovjetska zveza, Bolgarija, JLA) niti po koncu vojne leta 1945 niso bili prijazni gosti v Gradu na Goričkem, Beltincih, Jabljah, Vipavi in drugje. Kasneje so škodo delali vojaki JLA in tudi druge uniformirane skupine. Nevoščljivost in nesmiselno maščevanje sta uničila dvorec in vas Štanjel, Haasberk in Sotesko, če znova naštejemo le izbrane stavbe, ki so doživljale usodo Coventryja, Dresdna ali gradu v Berlinu. Lastniki in drugi še vedno zamenjajo posamezne grajske objekte. Pred našimi očmi izginjajo dvorci Zduša, Ravno polje, Podsmreka pri Višnji Gori, Matzenau v Prosenjakovcih in mnogi drugi. Vzroki za to so različni. Vse krivde

za propadanje ni mogoče naprtiti menjavi funkcij, vojniam, ideologijam in državam.

Kjer so ostale ohranjene vsaj lupine, je praviloma izginila vsa oprema. Resnici na ljubo so posamezni lastniki že med obema vojnama ali ob izbruhu sovražnosti odpeljali vrednejšo opremo. Ponekod so pohištvo, knjige in zadnja žlica postali žrtev medvojnih ropanj vseh in vsakogar; ropali so vsakršni »revolucionarji«. Še slabše se je opremi, pohištvu, slikam in preprogam godilo po drugi svetovni vojni; v najboljšem primeru so predmete odpeljali, v najslabšem so kurili kresove, kakršen je po pripovedi očividcev nekaj dni gorel na dvorišču dvorca Rakičan. Zelo redko so partizanski vodje zaščitili celotne gradove (Jaka Avšič: Snežnik; Matija Maček: Strmol). V skladiščih znamenitega FZC (Federalnega zbirnega centra) so zbirali vse; samo del slik in druge premične dediščine je sedaj v naših muzejih. Večino predmetov so olastnili. Malo je zgradb, v katerih je oprema ostala. Ob Snežniku, Strmolu in Ptujju so skoraj vsi drugi dvorci in gradovi doživeli vsaj manjša opustošenja. Zidove so sistematično rušili do začetka šestdesetih let, kraje klesanih elementov, kaminov in balustrov beležimo še po letu 2000.

Sledilo je obdobje spreminjanja namembnosti; verjetno so bila nekatera v težkih razmerah po koncu vojne nujna. Nekatero nove rabe so objekte zaznamovale do novega tisočletja. Brez kontinuitete lastnikov in funkcij so gradovi izgubili velik del identitete, lastniki pa odnos do teh velikih stavb. Večinoma so izpraznjene gradove namenili rezevem. Raba za socialno šibke sloje, za zasilna stanovanja (Bokalce, Fužine, Jablje, Ljubljana, Radlje, Socka, Šrajbarski turn ...), zapore (Brestanica, Ig, Škofja Loka, lokacija dvorca Dob) ter socialne zavode in bolnišnice (Begunje, Cmurek, Dornava, Hrastovec) je v veliki meri izničila pozitiven socialni status gradov in dvorcev. Le počasi se te sence preteklosti spreminjajo; medse sprejemamo posebne ljudi, bistveno počasneje pa njihova bivališča. Večina ljudi v Sloveniji raje išče prestižnost kjerkoli, le v gradovih ne. »Tajkuna«, ki bi vlagal v prenovu kateregakoli gradu, še iščemo.

Prenove so bile pri najbolj znanih objektih intenzivne že v petdesetih letih, med prvimi so preurejali Blejski grad, Cekinov grad v Ljubljani, Štatenberk, nekaj kasneje Borl. Nekatero prenovi še trajajo, med svetovnimi rekorderji je najbrž Ljubljanski grad. Druga oživljanja so bila uspešno zaključena, vendar so posestva in objekte znova ekonomsko izčrpali ali celo uničevali (Borl, Cmurek, Dornava, Viltuš). Večino teh izrabljenih, vendar zgodovinsko in arhitekturno pomembnih gradov je pod svoje okrilje prevzelo Ministrstvo za kulturo. Nekoliko naivno smo leta 1992 tedanjim politikom in posameznim teoretikom verjeli, da bodo poskrbeli za denar in strokovnjake. Politikom ni več, teo-

³³ Šapač, Srednjeveška utrdjena arhitektura na Slovenskem, v *Gradovi, utrdbe*, str. 22.

³⁴ Med popularne partizanske pesmi je sodila simbolična nadgradnja gesla kmečkih upornikov iz 16. stoletja, ki jo je skoval Mile Klopčič s svojimi verzmi: *Le vkup, le vkup uboga gmajna! / Heja, hejo! / Za staro pravdo zdaj bo drajna. / Heja, hejo! / Zimzelen, za klobuk! / Punt naj reši nas tlačanskih muk! // Le vkup, v poslednji boj tlačani! / Heja, hejo! / Sedaj se kmečka gmajna brani, / heja, hejo! / Puško, meč, kopje v dan! / Bije za svobodo se tlačani! // Iz grajskih kevdrov teče vino, / heja, hejo! / Zažgali grofu so graščino, / heja, hejo! / Grad gori, grof beži, / vino teče, naj, če teče kri!*

*Kostanjevica na Krki, srednjeveški samostan – na robu propada pred prenovo leta 1956
(foto: France Mesesnel, 13. april 1943) in danes (foto: Bogdan Zupan, 2005)
kot Galerija Božidarja Jakca (fototeka INDOK centra DKD MIZKŠ).*

retiki samozavestno prodajajo druge teorije o drugih poglavjih kulture, gradovi pa so ostali sami. V okviru posebnega zakona o »kulturnem tolarju« je parlament izglasoval dodatna finančna sredstva. Nobena slovenska vlada pa teh, v zakonu določenih sredstev ni zagotovila v celoti. Nekaj entuziastov med konservatorji je poskrbelo za sredstva EU; znova so jih politiki prenesli na druge, zanje pomembnejše projekte.

Nekatere prenovne so čudežne. Iz nespoznavnih kupov ruševin so zrasi uporabni prostori, npr. Kostanjevica na Krki ali Podsreda. Podobno se trudijo posamezni zasebniki (npr. v Logatcu, na Lembergu ali v Mirni), kjer gre za rekonstrukcijo nekdanjega objekta; toda nobenemu zasebnemu lastniku ni uspelo brez pomoči občin in države.

Sapač v Slovenski Bistrici omenja podiranje srednjeveškega stolpa, ključnega elementa mestnega obzidja, za katerega naj ne bi poznali natančne lokacije. Bolj tragično je pozidavanje parka, ki ga podpirajo različni župani, enako pa so ravnali politično nastavljeni uradniki, ki se razglašajo za strokovnjake, npr. vodja Direktorata za kulturno dediščino in tedaj nadrejena državna sekretarka. Že prej, ko smo želeli ohranjati park ob Cekinovem gradu, je celotna pravna služba Ministrstva za kulturo temu nasprotovala; rešil nas je razgledan sodnik. Uničevanje površin ob gradovih se nadaljuje že desetletja, pa naj gre za obzidavanje dvorca Kodeljevo, na črno zgrajeni lovski dom ob Turjaku, skladišče plina pred vhomom v grad Gradac ali, kar je ena značilnih slovenskih posebnosti, prodajo krajinsko izpostavljenih njiv in vinogradov okoli Betnave in Kostanjevice na Krki, ki jo izvajajo cerkveni gospodje.

Zadnja desetletja za gradove niso prinesla idealnih rešitev. Dolgo smo vsi za vsak prenovljeni grad šablonsko ponavljali recept Antona Bitenca, kustosov Narodnega muzeja in drugih strokovnjakov na Bledu: muzejska zbirka, gostilna ter nekaj privlačnih spominkov in koncertov. En Blejski grad lahko živi na ta način in vzdržuje več drugih stebrov blejskega turizma. Podobno je Ptujski grad vsebinska krona vsega mesta in njegovih kulturnih funkcij. Ko pa smo kar štiri desetine gradov napolnili na skoraj identičen način, je kulturi občin in države zmanjkalo energije in denarja. Izhod za gradove ali kar za vso dediščino prepogosto še naprej trmasto in premalo trezno iščemo pri treh šablonskih rešiteljih: državi, kulturi in turizmu. Najsibkejši člen je postal turizem, ki se zaveda nujne kulturne nadgradnje, vendar gostinska avtarkija ni segla niti do inventivnih načrtovanj hotelov. Geometrizaranih shem serijskih sob ni mogoče tlačiti v naše sorazmerno majhne objekte, poleg tega pa turizem pri nas neposredno vzdržuje dvajsetkrat manj grajskih stavb kot kultura. Nova država je ob vseh težavah dopuščala novo, revolucionarno fevdalizacijo pod

krinko denacionalizacije in lastninjenja; davčna politika pa ni sledila tem spremembam. Dogajalo se je celo, da so novi lastniki prevzeli polja in gozdove, dotrajano graščino pa so pustili državi, občini ali vandalom. Trezno je reagiral le znameniti goriški grof Lanthieri, ki je na nadležna vprašanja novinarjev, ali bo zahteval vrnitev svojih gradov, odgovoril, da bi moral pri vsakem dobiti še nekaj milijonov dolarjev. S krizo države, ki je investirala denar z nekdanjih grajskih posesti na vse strani, le v gradove bolj malo, je zadnja opešala še kultura. Danes je optimizma vedno manj.

Positivna zgleda leta 2012 sta končana prenova dvorca Strmol in zaključna dela v Lanthierijevem dvorcu v Vipavi. Vzorno obnovljen in opremljen dvorec Strmol čaka na otvoritev. Negova čaka na rezultate dela začasnega upravljavca, Zavoda za kulturo, turizem in promocijo Gornja Radgona. Aktivnosti naj bi spodbudile še prenovno starega gradu. Dvorec Vipolže bo prenovljen s sredstvi EU; dela tečejo. Dobički z nekaj najbolj atraktivnih slovenskih gradov (npr. Bled, Predjama) se pretežno pretakajo v zasebne žepe ali občinske blagajne; na Bledu se nekaj denarja vlaga v dobrodošlo prenovno objekta. Otočec kljub steklenim prizidkom dokazuje, da bi lahko tudi na področju hotelirstva storili nekaj več. Na Ptujju bodo končno izkoristili že več let renovirano konjušnico. Pri dvorcih Turnišče pri Ptujju ali Viltuš pa niti policija ni dovolj, da ne bi še vedno kradli zdaj lesa iz parkov, zdaj bakra s strehe.

Predstavniki rimskokatoliške cerkve so leta 1999 v en glas zagotavljali, da bodo za dvorec Betnava bolje skrbeli kakor država. Ta ga je pred tem, skupaj s podjetjem Lipa, vzorno restavriral in posamezne propadajoče zidove povsem na novo pozidala.³⁵ Odprta je bila poročna dvorana s freskami, urejen je bil park. Maribor bi lahko dobil atraktiven javni park, privlačen manjši Slomškov muzej ter gostilno. Pa so cerkveni ljudje posestvo obremenili z dolgovi in odprli veliko gradbišče. Pred nekaj dnevi³⁶ so pustili, da ognjeni zublji uničujejo to, za kar jim je sodišče prisodilo odškodnino, ker naj bi ob hitrejših postopkih denacionalizacije mogli kovati dobičke. Laž na laž, v duhu Konstantinove darovnice. Junaka, ki bi goljufom odvzel prigoljufano lastnino, Slovenija nima; sodišča so povsem zatajila. Za Betnavo so septembra 2012 razpisali dražbo.

Stanje kulturne dediščine je ogledalo nas samih – lastnikov, strokovnjakov, politikov in financerjev. Zadovoljstvo in nezadovoljstvo je, kakor nekoč, materializirano v kronah naših naselij. Vseh ne moremo muzealizirati, ker je edina konstanta teh stavb in nas samih nenehno spreminjanje. Naloga vseh je, da

³⁵ Vodilni projektant je bil Črtomir Mihelj, sodelovala je večja skupina konservatorjev in restavratorjev.

³⁶ Vzrok požara ni jasen. Zgodil se je 13. septembra 2012 ob 5.30 zjutraj. Zagorela je ena od omaric za elektriko.

Blejski grad, simbol Gorenjske in Slovenije, eden vzorcev celostne prenove ter sožitja kulture in gostinstva (foto: Gojko Zupan, 2011).

Dvorec Betnava pri Mariboru (foto: Igor Sapač).

bi ohranili največje duhovne in materialne vrednote. Mednje sodijo grajski zidovi, njihovi parki, pa tudi duhovna dediščina. Škoti skrivajo svoje strahove v gradovih, mi v nas samih.

VIRI IN LITERATURA

- Curk, Iva, in Curk, Jože: *Ptuj, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965. V zbirki je izšlo 35 knjižic o posameznih gradovih Slovenije.
- Doblehar, Andrej: *Spomenikovarstveni pristopi obnove gradov na Slovenskem: Celje, Žužemberk, Ljubljana* (magistrsko delo). Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2005.
- Fister, Peter: *Obnova in varstvo arhitekturne dediščine*. Ljubljana: Partizanska knjiga: Oddelek za arhitekturo Univerze v Ljubljani, 1979.
- Fister, Peter, Sapač, Igor, in Župan, Gojko et al.: *Gradovi, utrdbe in mestna obzidja, Vodnik po spomenikih*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2006.
- Govor poslanca Šukljeja. *Novice, gospodarske, obrtniške in narodne*. št. 30, XLV, Ljubljana, 27. julija 1887, str. 236, 237.
- Jurčič, Josip: *Deseti brat, Izvirni roman*. Celovec, 1866.
- Komelj, Ivan: Grad kot spomenikovarstveni problem v času med obema vojnama. *Varstvo spomenikov*, XXV, 1983, str. 13–32.
- Komelj, Ivan: Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem. *Zbornik za umetnostno zgodovino, Nova vrsta I*, 1951, str. 71–76.
- Kos, Mateja, in Žargi, Matija: *Gradovi minevajo, fabrike nastajajo. Industrijsko oblikovanje v 19. stoletju na Slovenskem*. Ljubljana: Narodni muzej, 1992.
- Kreft, Bratko: *Krajski komedijanti: ena komedia v treh aktih, katera Linharta inu »Županovo Micko«* tiče. Ljubljana, 1946.
- Kreft, Bratko: *Celjski grofje: drama iz življenja srednjeveških fevdalcev, katerim so tlačanili naši predniki*. Ljubljana, 1932.
- Kreft, Bratko: *Celjski grofje: drama iz življenja srednjeveških fevdalcev, katerim so tlačanili naši predniki*. Ljubljana: Ljudska prosveta Slovenije, 1955.
- Kreft, Bratko: *Velika puntarija: dramska kronika iz leta 1573. v petih dejanjih*. Ljubljana, 1937.
- Merkù, Pavle: *Slovenska plemiška pisma družin Marrenzi-Coraduzzi s konca 17. stoletja*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1980.
- Orožen, Janko: *Celjski grofje*. Celje: [s. n.], 1930.
- Orožen, Janko: *Gradovi in graščine v narodnem izročilu. 1, Gradovi in graščine ob Savinji, Sotli in Savi*. Celje, 1936.
- Pečnik, Damjana, Zupan, Gojko, in Železnik, Alenka: Varstvo grajskih razvalin: spomeniško-varstveni vidiki. *Spomenikovarstveni razgledi*, 1, november 2002.
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji. Knjiga 4, Brda in Zgornje Posočje*. Ljubljana: Viharnik, 2011.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Stelè, France: *Ljubljanski grad: slovenska akropola*. Ljubljana, Celje, 1932.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Knjiga 1, Območje Maribora in Ptuja: občine Maribor-Pesnica, Maribor-Pobrežje, Maribor-Rotovž, Maribor-Tabor, Maribor-Tezno, Ptuj*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1990.
- Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem Stajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1977.
- Tavčar, Ivan: *Otok in Struga*. Ljubljana: Karantanija, 1996.
- Varstvo spomenikov*. Ljubljana: Zavod za varstvo in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti LRS (sedaj Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije), 1948–2011. Strokovno glasilo praviloma izhaja enkrat letno.
- Wambrechtsamer, Ana: *Danes grofje Celjski in nikdar več*. Maribor: Založba Obzorja, 1957. V slovenščini prvič izšlo leta 1932.
- Zakon o varstvu kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti, Ur. l. LRS, št. 22/1958.
- Zakon o varstvu kulturnih spomenikov v LR Sloveniji, Ur. l. LRS, št. 26/1961.
- Zakon o naravni in kulturni dediščini (ZNKD), Ur. l. SRS, št. 1/1981.
- Zakon o lastninjenju spomenikov in znamenitosti v družbeni lastnini (ZLSZDL), Ur. l. RS, št. 16/1996. Spremembe: Ur. l. RS, št. 9/1999; Odločba US: U-I-312/96, 56/1999; ZON (31/2000 popr.), 89/1999 (107/1999 popr.).
- Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD), Ur. l. RS, št. 7/1999.
- Zakon o varstvu kulturne dediščine (ZVKD-1), Ur. l. RS, št. 16/2008. Spremembe: Ur. l. RS, št. 123/2008, 8/2011, 30/2011; Odločba US: U-I-297/08-19.

ZUSAMMENFASSUNG

Burgen und Schlösser als geistiges Erbe Sloweniens im 20. Jahrhundert. Zwischen Dokumenten und Mauern

Burgen und Schlösser erlitten in Slowenien des 20. Jahrhunderts ein unübliches Schicksal. Der symbolischen Degradierung folgte der physische Zerfall. Die positiven Symbole von Herrschaft und Schutz verwandelten sich zu Symbolen der Fremdherrschaft, der Oberherrschaft und der Ausbeutung. Während der beiden Kriege wurden sie zu neuen Festungen, Gefängnissen und Folterstätten, später zu Getto-Räumen für Mittellose, Kranke, für Personen und Inhalte, die am Rande der Gesellschaft existierten. So handelten alle Machthaber aller Staaten auf dem Gebiet Sloweniens. Nur wenige Schlösser wurden innerhalb der Mikrowelt zum Element der Verbindung, zum Ort einer gezielt optimistischen Ortsidentität, zum neuen symbolischen Überbau für Wirtschaft und Informationsaustausch, nur ausnahmsweise erneut zu Symbolen der Macht und des Überflusses. Zwischen der renovierten Burg von Bled (Veldes) und dem Astronomiezentrum Vitanje liegen nur einige Jahrzehnte der Entwicklung der Beziehung zum Kulturerbe. In dieser Entwicklung übten vier Imperien ihren Einfluss aus, zwei jugoslawische Staaten, und erst seit zwei Jahrzehnten der Staat Slowenien, der Schritt für Schritt seine Staatlichkeit aufbaut. Es wurde schon vergessen, dass auf dem Schloss von Brdo (Egg) Staatsmänner aus der ganzen Welt zu Gast waren und dass hier auch Treffen aus Anlass der EU-Präsidentschaft statt fanden.

Burgen als mittelalterliche Festungen und Symbole der Macht gibt es nicht mehr. Alle Burgen und Schlösser sind zunächst die am stärksten materialisierten Zeugen der geistigen Werte und der Gesellschaftsentwicklung vom Mittelalter bis heute in einem konkreten Raum. Man kann Freude oder Trauer über die gegenwärtigen Siechenhäuser und Museen empfinden. Deshalb ist es notwendig, in der Forschung sowohl die Terminologie als auch die Baugeschichte zu klären, die topographischen Verzeichnisse und die Verzeichnisse der Erbschaften zu überprüfen, die Entwicklung der Denkmaldienste zu berücksichtigen, angefangen mit France Stele bis zu seinen Schülern, die noch heute aktive Fachleute sind. Groß ist der Einfluss der Architekturschule von Plečnik, ebenso der in den letzten Jahrzehnten intensiven Entwicklung der Burgenkunde mit archäologischen Untersuchungen, Analysen von Materialien und der Baugeschichte. Der Einfluss des

Rechtsschutzes in allen ehemaligen Staaten und des (Un-)Rechtsstaates spiegelt sich im gegenwärtigen physischen Zustand der Objekte, in den jetzigen Besitzverhältnissen und Funktionen sowie in der Art der Dokumentation und Organisation der Renovierungen, bis zur Verteilung der zur Verfügung stehenden Mittel. Die Wiederholung von Fehlern, von falsch bestimmten und zu häufig ähnlichen kulturellen und gastgewerblichen Funktionen, die fehlende Beziehung verantwortungsloser Besitzer zu ihren Objekten, die zu langsamen Verfahren allein innerhalb des letzten abgeschlossenen Jahrhunderts zeigen, dass die Vergangenheit nicht unsere Lehrerin sein kann, wenn wir sie nicht kennen. Die historischen Untersuchungen des Mittelalters sind notwendig, doch sollte auch alles, was in den späteren fünf oder mehr Jahrhunderten mit den Burgen geschah, berücksichtigt werden. Denn, die Bauten wurden nicht in Depots sicher aufbewahrt, vielmehr passten sie sich an die gegebenen natürlichen und gesellschaftlichen Gegebenheiten an. Die Konstante der Burgbauten ist die ständige Veränderung. Für das Verständnis der Burg in ihrer Gesamtheit soll auch die Belletristik und andere Literatur, die unser Verhältnis zu Schlossbauten, Funktionen und Schicksalen auf direkte Weise offenbart, berücksichtigt werden. Die besonderen Nummern der Kronika zu den Themen Snežnik (Schneeberg), Brdo, Strmol und Tuštanj (Tuffstein) stellen einen gewissen Überbau dar.

SUMMARY

Castles as Slovenia's spiritual heritage in the 20th century. Between walls and documents

Castles and mansions in Slovenia suffered an unusual destiny during the 20th century: first symbolic degradation and then physical dilapidation. Positive symbols of gentility and security were transformed in Slovenian perception into symbols of foreign rule, supremacy, and exploitation. During and after wars castles were converted into new fortifications, prisons and torture chambers, and later into ghettoised areas designated for the poor and sick, people and contents from the margins of existence. Such was the conduct of every authority of every state on Slovenian soil. Only a few castles would become elements of integration within their micro-environments to forge optimistic local identity, new symbolic improvement of economy at its core as well as information exchange, and fewer still